

ARS

theoria

Glavni urednik
Zoran Hamović

Likovni urednik
Svetlana Volic

© Clio, 2011.

Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.

Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, preštapavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala
Andrew Benjamin
Architectural Philosophy

© Andrew Benjamin, 2000

The Work is published by arrangement with The Continuum
International Publishing Group, Incorporated.

Endriju Bendžamin

FILOZOFIJA ARHITEKTURE

Preveo s engleskog
Živojin Bata Kara-Pešić

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
-----------------	---

I

SLOŽENI RAZMAK	9
----------------------	---

Uvod.....	10
1. Vreme, funkcija i drugost u arhitekturi.....	12
2. Odolevanje dvosmislenosti: forma i funkcija u Ajzenmanovoj arhitekturi	39
3. Razlaganje nepopustljivih formi: skorašnji projekti Rajzera i Umemotoa	60

II

TEORIJA ARHITEKTURE	87
---------------------------	----

Uvod.....	88
4. Doživljavanje zgrade	90
5. Filozofija zgrade: u prilog teoriji arhitekture	105
6. Radne linije: o skicama i crtežima	115

III

TELO, MESTO I ISTORIJA.....	125
-----------------------------	-----

Uvod.....	126
7. Stanovanje budućnosti: arhitektura <i>Istrebljivača (Blade Runner)</i>	128
8. Dekart i arhitektura promene.....	132

9. Priznanje koje prekida, iskupljenje koje odoleva: spomenici posle holokausta	141
--	-----

INDEKS	157
---------------------	------------

PREDGOVOR

Ova je knjiga ishod pokušaja da se odnos arhitekture i filozofije podvrgne promišljanju. Predajući na Fakultetu za arhitekturu, planiranje i očuvanje (*Graduate School of Architecture, Planning and Preservation*) pri Univerzitetu Kolambija i, odskora, u londonskom Udruženju arhitekata (*Architectural Association*), naporedo s predavanjima na povremenim tečajevima estetike – u koje je uvrštena i arhitektura – na odseku za filozofiju Univerziteta u Vorviku, imao sam prilike da radim sa izuzetnim kolegama i studentima u tim prestižnim i visokozahtevnim ustanovama.¹ Projekt je uvek bio predstavljen kao predavanje filozofije studentima arhitekture, ili predmeta arhitekture studentima filozofije. To zapravo nikad nije bilo tako jednostavno. Za obe skupine studenata, a podjednako i za kolege uključene u sve te ustanove, pitanje odnosa pokazalo se izuzetno teškim. Da nekakav odnos postoji, to se ne dâ poreći. Da filozofija koristi metafore arhitekture, to je više nego jasno. Da arhitektura upotrebljava jezik koji je delom filozofski – i to je opšte mesto. Kao što je i bez spominjanja poznato da u temeljnim napisima arhitektonske teorije – Vitruvija, ili Albertija – ima odlomaka i zapažanja koji bi jednako pristajali filozofskim napisima iz estetike.

Pitanje odnosa filozofije i arhitekture već je pokretano, ali ne i raspravljeno na način koji dopušta očuvanje posebnosti arhitekturnog*. Filozofija teži da vizuelne umetnosti i arhitekturu svede na skup primera. Dela bivaju razvrstana kao dokaz neke posebne tvrdnje, ili kao primer kakvog opštijeg usmerenja. Ova se knjiga može smatrati odgovorom na pitanje šta se dešava kad se odbaci čin svođenja i prisili na promišljanje posebnosti arhitekturnog. Iza postavljanja toga pitanja sledi niz drugih. Sva se ona bave filozofskim ili teorijskim problemom isticanja posebnosti.

Tu je odmah i uzvračaj na postojanost posebnog. Jednostavno iskustveno opisivanje podjednako je način da se istakne samosvojnost i da se drži pojedinosti arhitekture. Ako ostavimo po strani pitanje da li je opis sam po sebi već teorijski stav, ostaje problem da uopštenost opisa neće uspeti da se pozabavi arhitekturom shvaćenom kao određište ponavljanja. Ponavlja se ono što je (za)dato da bi bilo

¹ Da nije bilo ljubaznosti i intelektualne velikodušnosti Bernarda Tschumija sa Kolambije, i Moshena Mostafavija i Marka Cousinsa iz Udruženja arhitekata, ne bih imao priliku da obavim istraživanje i održim predavanja koja su odvela pisanju ove knjige. Na više načina, ova je knjiga priča o dve institucije.

* Izraz *arhitekturno* uveden je s namerom da označi apstraktnu ravan (dakle, promišljanje činova u prostoru) te da bi se istakla razlika od *arhitektonskog*, izraza koji se odnosi na zanatski deo arhitektovog posla (arhitektonsko predstavljanje uopšte) i od izraza *arhitektonički/arhitektoničan* (što podrazumeva prostorna obeležja i odnose na ostvarenom objektu). – *Prim. prev.*

ponavljano. Mnogo truda u ovoj knjizi posvećeno je pokušaju da se samosvojnost arhitekture poveže sa koncepcijom funkcije. Umesto da se uzima kao (za)data, funkcija biva preobličena unutar strukture ponavljanja. Premda bavljenje posebnosti uvek uključuje zalaženje u pojedinost tog posebnog, ni ta pojedinost nije dovoljna sama po sebi.

Poglavlja obuhvaćena ovom knjigom pisana su tokom nekoliko poslednjih godina.² Ona predstavljaju pokušaj razvijanja jednog projekta. Bilo je suviše lako smestiti odnos arhitekture i filozofije u okvir nekog zajedničkog jezika. Sasvim je razumljivo da se dejstvovanje u ravni metafore – kao načina postupanja i kao oblasti istraživanja – pokazuje bezuspešnim kod isticanja posebnosti arhitekturnog koliko i filozofskog. Izgleda da je pri pokušaju prelaska sa analize u ravni jezika u neku drugu ravan potrebno razviti izvesne pojmove kako bi se taj prelaz dao izvesti. Deo onoga što je ovde izloženo valja čitati u tome svetlu. Drugim rečima, umesto da se obe, i arhitektura i filozofija, uzimaju kao tekstovi u kojima ima preklapanja ili jezičke sličnosti, i da analiza jezika bude analiza njihovog odnosa, ponuđeni pristup ukazuje da pitanja bavljenja arhitekturom zaslužuju filozofsko ili teorijsko razrešenje.

Pitanje – šta je arhitekturno promišljanje? – valja da krene od promišljanja arhitekture. Na jednom stupnju tautologija, na drugom ona to već nije, upravo zato što sredstva promišljanja arhitekture – ne arhitekture kao jezika, ili kao sistema znakova, ili kao područja primera – nisu bila razvijana na utemeljen način. Poglavlja koja čine ovu knjigu mogu biti čitana kao neprekidni pokušaji da takvo promišljanje bude razvijeno. Ona u tom smislu podrazumevaju filozofiju arhitekture.

² Ranije verzije ovih tekstova postoje, ali su sve, neke i veoma opsežno, prerađene za ovaj tom. Mesta izvornog objavljivanja su:

Poglavlje 1 neobjavljeno.

Poglavlje 2 *Korean Journal of Architecture*, br. 19, 1997.

Poglavlje 3 u *Reiser and Umemoto, Recent Work*, Academy Editions, 1998.

Poglavlje 4 *Journal of Philosophy and the Visual Arts*, br. 3, 1992.

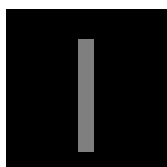
Poglavlje 5 *AA Files*, br. 37, 1997.

Poglavlje 6 *ANY*, br. 23, 1998.

Poglavlje 7 *Architectural Design*, br. 64, novembar/decembar, 1993.

Poglavlje 8 u Neil Leach (prirednik) *Architecture after the Revolution*, Routledge, London, 1998.

Poglavlje 9 neobjavljeno.

SLOŽENI RAZMAK

UVOD

Provođenje analize arhitekturnih dela Pitera Ajzenmana, kao i Rajzera i Umemotoa, svojevrsna je obaveza. Premda uzima razne oblike, posvemašnji zahtev jeste da mogućnost eksperimentisanja, a time i mogućnost drugosti i kritičnosti u arhitekturi, zavisi od zadržavanja posebnosti kao odredišta delatnosti. Posebnost je u arhitekturi nerazlučivo povezana s funkcijom. To znači da su lokus kritičkog, pa dakle i domen eksperimentisanja, prvenstveno povezani sa stvaranjem drukčijih mogućnosti unutar funkcije i za nju. To nije višenavratno ponavljanje zahteva da forma sledi funkciju. Naprotiv, nema potrebe da neka data posebnost ima unapred određenu formu. (To da na njoj radi odvojeno, važno je i istorijsko i teorijsko pitanje.) Umesto toga stoji zahtev da, kad se za jedan objekt – bila to skica, plan ili zgrada – pretpostavlja da je arhitekturnalan, njegovo tumačenje podrazumeva pitanje kako taj predmet deluje kao arhitektura.¹ Svaki odgovor na to pitanje obavezno je pod prisilom prisustva funkcije. Namera Poglavlja 1 jeste da nešto detaljnije sledi taj zahtev. Funkcija ne može da bude uzeta zdravo za gotovo. Razumevanje uticaja funkcije iziskuje teorijsku okosnicu. Povezanost sa tvrdnjom da je funkcija neodstranjivi element arhitekturnalnog čini takvu okosnicu još prešnjom.

Funkcija, nastojećemo da dokažemo, ne može biti promišljena izvan složene strukture ponavljanja. Funkcija je data posredstvom oblika ponavljanja i unutar njih. Središnja uloga ponavljanja ne samo da nudi pristup uticaju funkcije – višenavratnom ponavljanju funkcija (za)datih da budu ponavljane – već i međuvezu funkcije, drugosti i raznih mogućnosti za kritičku arhitekturu. U cilju produblivanja takvog stava valja se pozabaviti načinom na koji je neodstranjivost ponavljanja povezana sa kritičkim. Umesto prihvatanja propisivačke ili poučiteljske koncepcije kritičizma, prvobitnost ponavljanja znači i to kako da drugost opstane unutar mogućnosti ponavljanja koje to *ponovno* uzima kao da je prvi put. Paradoksalna priroda te formulacije posledica je pridržavanja obaveze da arhitekturnalno bude definisano u zavisnosti od funkcije, čak i ako ni formalni prikaz te funkcije, pa, dakle, ni način na koji formalno prisustvo provodi funkciju, nisu unapred određeni. Prelazak na drugost ima već usađeno upisivanje izvesnog stepena nepredvidivosti, ali i stupanj na kojem je funkcija zadržana. Da bi se razmotrile obe ove mogućnosti, valja prethodno razmotriti dve različite, premda srodne, formulacije.

Prva podrazumeva pokazivanje da nepredvidivost – dejstvovanje slučajnosti povezano sa prisilom – nalaže da izvesne tekuće prakse traže razumevanje arhitek-

¹ Naziv 'objekt', ovde upotrebljen, označava poseban arhitekturnalni događaj. Premda je posebnost važna, pa samim tim razlike među skicama, planovima i građevinama treba zadržati, moguće je i da se uopšti. To se uopštavanje poistovećuje sa upotrebom naziva 'objekt'.

turalnog posredstvom veze materijalnog i nematerijalnog. To stanovište obrađivano je u poglavljima 1, 2 i 3. U Poglavlju 1 taj stav je razvijen u odnosu na filozofske tekstove. Dokaz uključuje dva koraka. Prvi je dokazivanje da Platonova koncepcija *kōra*, uprkos tome što preovlađuje u teoriji arhitekture, malo doprinosi razumevanju arhitekture kad je ova definisana kao veza funkcije i rađanja forme. Drugi korak je tvrdnja da je u stvari Batajev pojam *l'informe* neophodan upravo za takvo razumevanje arhitekturalnog. Batajevi spisi, prividno o arhitekturi, u stvari se gotovo uvek bave simboličkim učinkom zgrada. Stvarna snaga njegovog dela – za arhitekturu – leži u bavljenju nastajanjem forme. To gledište obrazloženo je u poglavlju 1.

Uvažavanje uticaja prisile funkcije, ali bez dopuštenja da ta prisila određuje bilo formu bilo poseban način poimanja funkcije, nalaže teorijsko obrazlaganje koje uzima u obzir sa-prisustvo neprekidnosti i prekidnosti. Da ponovimo, okvir u kojem to događanje treba da se odvija pretpostavlja prvobitnost ponavljanja. Opšti je stav da svaki objekt koji je deo istorije i prakse arhitekture postiže taj cilj ukoliko je arhitekturalno očuvano kao njegovo definišuće svojstvo. Ukoliko je pak kritičko definisano kao ponavljanje koje se dešava ponovo prvi put, pošto svaki objekt mora da čini *deo* istorije arhitekture, taj objekt u isto vreme mora da bude *odeljen* od svih oblika konačnosti kakve zahteva puko ponavljanje funkcije. Sa-prisutnost tih dvaju vidova odnosa – ovde označenih kao *delom u istovremeno sa odeljenošću od* – obrazlagana je u poglavljima 2 i 3, ali i kroz celu knjigu u vidu onoga što je poistovećeno sa logikom *odeljeno / deo od (apart / a part)*. Vrednost te logike u tome je što uzima u obzir opetovanje arhitekture naporedo sa definisanjem prostora kritičkog – što vodi drugosti u arhitekturi – kao unutaršnjeg u dejstvovanju arhitektonskog objekta.

Ajzenmanov rad razlikuje se od projekata Rajzera i Umemotoa. U pisanju o njima i razvijanju slične strukture dokazivanja nema namere da se oni poistovete ili suprotstave. Dodirna tačka tiče se načina na koji su prakse projektovanja spregnute sa funkcionalnom tematikom. Ta međuveza podrazumeva opis arhitekturalnog usredsređen na ono unutar arhitekture, koliko i spojen sa zalaženjem u određena dela. Premda se projekt ograničava na ova dva oblika delanja, taj postupak je uvek moguće proširiti. Osnovno je da on daje priliku za prosuđivanje u arhitekturi. Umesto da vrednovanje ostane u delokrugu čisto estetskog, dodela presudnog mesta složenom odnosu ponavljanja i funkcije unosi drukčija merila vrednovanja. Ta merila su unutarnja za istoriju i praksu arhitekture, baš kao što naglašeno ukazuju na poseban objekt kao *locus* vrednovanja i prosuđivanja.

Prosuđivanje podrazumeva prirodu veze između posebnog i onog ponavljanja koje biva prisiljeno da to posebno – kao arhitektonski objekt – ponavlja. Ne samo da se prosuđivanje bavi prirodom ponavljanja nego je i samo odredište kritičkog zahvata omeđeno ponavljanjem. Poglavlja 1, 2 i 3 pretresaju pitanja bitna za dejstvovanje tog lokusa delatnosti.

VREME, FUNKCIJA I DRUGOST U ARHITEKTURI

MEĐUPOVEZIVANJA

Piter Ajzenman se, pri opisivanju namera jednog svog skorijeg dela, opredelio za središnju ulogu sprege iskustva i forme u njemu. Premda je iskustvo glavni predmet njegovog zanimanja, ne radi se o pukoj fenomenologiji. Iskustvo i razum određuju mesto funkcije. Njegov opis, kojim bi se ovde moglo otpočeti, nije ni poučnički ni nalogodavan. On ocrtava postupak koji upućuje izazov teoriji arhitekture.

Moj nedavni rad bavi se pokušajem da se shvati kako ... promene u prostornoj organizaciji utiču na naše poimanje vremena i mesta. Rad preispituje kako taj unutarnji odnos vreme–prostor utiče na naše razumevanje zgrada i posebno na to kako dolazimo do planova i fasada. Bliže gledano, moj rad razmatra prostor razlike između eksterijera i enterijera, kao i prostor razlike koji takođe postoji u enterijeru. Izraz koji koristimo ... za taj prostor je međustojni (interstitial).¹

Uzvratiti na taj izazov znači upustiti se u složenu uzajamnost vremena i različitosti unutar arhitekture.

Premda se u gornjem navodu različitost početno ograničava na doslovnu različitost između površine ili fasade i unutrašnje organizacije zgrade, kad se te razlike preispitaju, uticaj doslovnosti opada. (Istini za volju, to udaljšavanje od doslovnosti predočeno je već i u gornjem navodu samom upotrebom izraza 'interstitial' za opisivanje mesta *između* – mesta različitosti). Kad se različitost kao unutarnja mogućnost uvede u formu – podržana formom – te razlike postaju znak arhitektonske složenosti umesto prostog prisustva složene forme. Ustanovljenje prisustva različitosti – ili druge mogućnosti arhitekture, a time i arhitekturne drugosti – nužno je vezano za razvijanje onoga na šta se Ajzenman poziva kao na 'odnos vreme–prostor'. Tim se odnosom valja pozabaviti. Praćenje pojedinosti te 'povezanosti' postaje zadatkom teorije arhitekture.

Dok bavljenje prostorom ne mora, bar početno, da bude problematično, vreme je zahtevnije. Ako postoji pitanje koje arhitekturu čini zamršenom, ono se, zacelo, tiče njene veze sa vremenom. Šta je vreme u arhitekturi? Odgovor na to pitanje zavisi od toga kako se ta povezanost promišlja. Pitanje ne cilja na povezanost vremena i arhitekture. Kao pitanje, ono je i mnogo preciznije i mnogo egzaktnije. Valja se pozabaviti *vremenom 'u' arhitekturi*; stoga odgovor na to pitanje zahteva da posebna pažnja bude posvećena razumevanju toga 'u'. Svaki odgovor na pitanje

¹ Peter Eisenman. Blurred Zones: The Time of the Vertical Plane. Predavanje održano na AIT Berlin.

vremena nalaže da se sledi ono što se ukazuje nužnošću davanja odgovora na to 'u arhitekturi'.

Premda se može prigovoriti da je takav pristup suviše apstraktan – upravo zato što će zalaženje u pojedinosti shvatanja toga 'u' uvek biti isto, bez obzira na ono što mu je prethodilo – takav bi prigovor prenebregao silu vremena i njeno prisustvo u arhitekturi. Vreme je, kako će se pokazati, prisutno u arhitekturi od samoga početka. Vremenska razmatranja su već ugrađena. Arhitekturnom je, zapravo, moguće prići kao (u)građenom vremenu. Ne samo što je objekt – domen izgrađenog – već ovremenjen time što je smešten u složeno kretanje istorijskog vremena nego i upisivanje funkcije i pojedinačna određenja funkcije obuhvataju čitav niz očekivanja i mogućnosti koje situiraju arhitektonsko iskustvo u granice raznih vidova saglasja predviđenih tim zahtevima. Ono što je predviđeno, uz navedeno saglasje, uključuje vremenska određenja. Štaviše, mogućnost da se kritički upusti u ponavljanje koje dopušta prekid i pruža priliku drugosti u arhitekturi mora da bude promišljena kao uvođenje središnje uloge vremena. Prekid u ponavljanju, koji će ovde biti razjašnjen kao plodotvorna uzajamnost prekidnosti i neprekidnosti uspostavljena arhitekturom, predstavlja ispoljenje vremena. Nije vreme jedino što u ponavljanju postoji, nego upravo složena vremenitost objekata i njihove istorije podrazumeva različite mogućnosti ponavljanja.

Ponavljanje razlaže funkciju. Štaviše, ponavljanje povezuje funkciju i vreme. Premda je funkcija uvek objašnjiva u okviru ponavljanja – funkcije i jesu date da bi bile ponavljane – njena će analiza uvek biti pod prisilom samosvojnog, te stoga prisustvo ponavljanja mora biti obrazlagano zalaženjem u pojedinosti. To znači da veza objekta sa funkcijom iziskuje praćenje preko posebne veze sa uticajem onoga što je dato ponavljanjem. Pokretanje ponavljanja, a time i mogućnosti za njegovo izmešteno očuvanje, postaje, kako će biti potvrđeno, upisivanje budućnosti u sadašnjost. Budućnost uzeta kao svojstvo „tek će biti“, posedovanjem toga svojstva izbjavlja arhitekturu od poučničkog uticaja utopijskog. To se dešava preko zahteva postavljenog objektu da deluje u granicama zacrtane mogućnosti obuducenja – uvek shvaćenog kao „tek će biti“ – unutar i kao deo prisustva zgrade u sadašnjosti. Razlaganje vremenite složenosti dopušta prodor drugosti u arhitekturu, jer ono pruža priliku za zadržavanje funkcije i ujedno otklanja njen prevashodni uticaj. Značajan dodatak, mada nije reč o pukom dodatku, ovde je da sa-prisutnost toga „tek će biti“ i sadašnjosti ne rađa niti ima svojstvenu formu. Nema, niti može biti, nikakve istovrsnosti između bilo koje forme i ove posebne arhitekturne mogućnosti.

Ova početna razmatranja ocrtavaju prisustvo niza veza između vremena, funkcije i forme, koje odolevaju svakom pojednostavljenom pokušaju da budu utvrđene svaka za sebe. Odolevanje, u ovom kontekstu, potiče otud što su ti odnosi isto toliko međuveze koliko i međuzavisna određenja. Drugim rečima, deo prikaza arhitekture uključuje sudelovanje vremena, a to vreme u arhitekturi, u sadejstvu sa složenostima ponavljanja, valja da bude povezano sa prikazom funkcije. Funkcija otvara pitanje prirode njene veze sa formom. Valja ponovo podvući: ne postavlja se pitanje postoji li među tim elementima odnos, nego pitanje prirode već postojećih odnosa. Radnja ponavljanja je – upisivanjem (za)datog – već prisutna.

Kod razjašnjavanja moguće složenosti koja je na delu u tim međuvezama izabran je poseban put. Kao prvo, valja zapaziti pritiske nastale pod uticajem središnje uloge onog 'u' iz formulacije *vreme 'u' arhitekturi*. Uzvraćaj na spoj kakav zahtevaju ti pritisci povlači potrebu ponovnog razmatranja vremena i funkcije u uslovima koje oni postavljaju. Uzajamnost vremena i funkcije pruža priliku za stanovitije preispitivanje forme. Umesto da se formi prilazi kao datosti u kojoj je usklađenost forme i funkcije zadržana kao glavna, biće praćena dva posebna elementa. Ti su elementi glavni upravo stoga što nude mogućnost da se omeđi polje kritičkog u arhitekturi. To je, kao prvo, mogućnost vremenske složenosti u arhitekturi. Drugo je veza između složenosti i teorijskog pitanja nastajanja forme. Među brojnim načinima na koje bi joj se dalo prići, forma će, za problematiku koja iz toga proishodi, u prvom redu naći oslonac u Platonovoj raspravi o *kōri* u *Timaju* i u Deridinom detaljnom bavljenju *kōrom*, a potom i u Batajevom korišćenju onoga što on u svom *Kritičkom rečniku* (*Dictionnaire critique*) određuje kao *l'informe*.² Ti tekstovi nisu odabrani slučajno. Ne samo da je svaki od njih imao značajno mesto u razvoju savremene teorije arhitekture nego su i oblasti kojima se bave – mesto i nastanak forme – temeljne za svako prikazivanje te teorije.

Postoje tri područja istraživanja. Prvo, sažeto izraženo, obuhvata ono što je iskazano formulacijom *...u arhitekturi* i načinom na koji takvo predstavljanje pokreće pitanja vremena i forme. Treba da bude utvrđena posebnost arhitekturnog. Drugo područje bavi se pitanjem tvorbe forme. Nastanku forme prići ćemo, kako je već rečeno, detaljnim razmatranjem Platona i Bataja. Izrazi *kōra* i *l'informe* imali su jak upliv na teoriju arhitekture. Ovde će oni biti u skladu sa postavkom uzrokovanom ranijim razmatranjima funkcije i vremena. Da ponovimo, glavno će biti da se utvrdi u kojoj meri oni razjašnjavaju tvorbu forme kad je forma ograničena obavezom da se dogodi u arhitekturi. To će otvoriti treće područje. Ovde će, iz razloga ispoljenih u analizi koja sledi, to područje obuhvatiti pitanja koja se neposredno tiču uloge pojma *l'informe* u arhitekturi.

... U ARHITEKTURI

Pitanje vremena pokreće se već samim usmeravanjem na ono što se zbiva u arhitekturi. Tačnije, ciljni predmet je, u samom polazu, sa-prisustvo vremena i mesta. Arhitektura je već prisutna. Nemoguće je oteti se prisustvu i dejstvu zgrada. Urbani kontekst već određuje kretanje unutar grada. Arhitektura i *urbano* više su nego utkani u potku postojanja. Oni strukturiraju delatnost pružanjem raznih mesta za

² Tekstovi o kojima je reč su Platonov *Timaeus*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1952. [Delo na srpskom dostupno u prevodu Marjance Pakiž, Platon, *Timaj*, Eidos, Vrnjačka Banja, 1995] J. Derrida, 'Khora' u *On the Name*, prevod Ian McLeod, Stanford University Press, 1995 (izvorno francusko izdanje *Khora*, Editions Galilée, Paris 1993) i G. Bataille, 'L'informe' u *Oeuvres Complètes*, Tom 1, Gallimard, Paris, 1970, str. 217. Sva naredna upućivanja odnose se na ova izdanja. Za Platona upućuje se na broj odlomka, a kad je reč o Deridi i Bataju na broj strane.

obavljanje delatnosti. Kao učitelj ili učenik, kao ortak, ljubavnik, roditelj, kao doktor ili kao pacijent, kao rukovodilac ili radnik, svojevrsno određenje da se takva zanimanja obavljaju jeste da se drže nekog mesta i da im, dakle, arhitektura obezbeđuje to mesto. Obezbeđivanjem mesta arhitektura podržava, recimo, naspramnost učitelja i učenika. Pedagoške strukture već su spregnute sa arhitektonskim okruženjem koje zaposedaju. Stoga kritika gore uspostavljenih suprotnosti biva najplodotvornija kad ono što se preispituje nije neka od suprotnosti – takav bi pristup zapao u beskrajno kolebanje između idealizma i utopizma – nego arhitektura sama. Stvarna kritika, a sa njom i mogućnost kritičke arhitekture, treba da bude ujednačena sa onim što podrazumeva materijalno prikazivanje takvih suprotnosti. Kritičnost se stoga javlja u složenom spoju kod kojeg razlike unutar suprotnosti bivaju zadržane, ali uz mogućnost da ono što je bilo zabranjivano postane dopušteno i da očekivani redosledi važnosti mogu biti dovedeni u pitanje. Forma koju te mogućnosti zadobijaju data je razlaganjem unutar očuvanja. Treba preispitati prirodu toga razlaganja na koje smo ukazivali pri formulisanju već prisutne obudućenosti onog „tek će biti“.³

Krenuti tim putem znači prihvatiti sveprisutnost arhitekture. To, međutim, znači i dodatno prihvatanje dvaju drugih, podjednako temeljnih vidova arhitekturnog. Prvi je da arhitektura dopušta ponavljanje ljudske delatnosti zato što nastanjene forme koje pružaju priliku tom ponavljanju već jesu područje arhitekture. To znači da arhitektura nužno deluje po logici poklonjenog. Sama funkcionalna određenja već su data. Prisutna je već, na primer, koncepcija domaće ili obrazovne strukture.

³ Zadržavanje budućnosne mogućnosti tog „tek će biti“ kao svojstva sadašnjeg, pruža, na jednoj strani, priliku da sposobnost inovacije i eksperimentisanja bude svojstvo sadašnjosti, a ne posledica puke spekulacije. Na drugoj strani, ono sprečava mogućnost propisivanja, upravo stoga što je budućnost sadržana kao ono što iščekuje preciznu programsku mogućnost unutar postavke koja je već na delu. Važna posledica ovoga jeste da arhitektura koja prihvata budućnosnu mogućnost ne može sama po sebi odrediti – arhitekturno – oblik koji će budućnost zadobiti. Moraju postojati pravila koje će obuhvatiti tu mogućnost. Ona mogu biti razvijena u vidu dva bitno različita smera, dodavanjem ili odnosom. Prvi je dodavajući, dok drugi uključuje vremensku složenost. Što se tiče prvog: zamislivo je da neka određena građevina ima dve različite organizacione logike (npr. zasebne spratne ravni na jednoj, i spiralnu vertikalnu projekciju, na drugoj strani), ili da data građevina dobije takav dodatak da on nema daljnjih posledica osim samog dodatka. Oba slučaja mogu da se formulišu u sledećim terminima: $-x + y = x + y$. Ovo znači da ni sa-prisutnost x i y niti dodavanje ipsilona x i y nema daljnje posledice do jednostavne sa-prisutnosti ili dodavanja. Znak jednakosti je neutralni prostor. Ali postoji i drukčija prilika. U njoj se dodavanje pomera iz domena dodatog prema podržanom onim „tek će biti određeno“, pa stoga i postojanom složenosti. Ovdje je $x + y = x + y + z$. Z se može posmatrati kao nepredviđena posledica međupovezanosti x i y , ili kao posledica njihovog zbrajanja. Kretanje preko znaka jednakosti treba da bude označeno nužnim odsustvom krajnjeg određenja, pa dakle i predviđanja. Tvorba koja izbegava formalno prisustvo predviđanja stvara ono što bi se moglo nazvati z činocem. On može imati i programske posledice i biti rezultat formalnih preuđevanja programskih ciljeva. Detalji ovih mogućnosti predstavljeni su u poglavljima 2 i 3.

U ovoj fazi treba uočiti način upisivanja toga „tek će biti određeno“ svojstva u ostvarenje zgrade kao zgrade.

Strukture su već date. Arhitektura nastoji da uvaži ponavljanje već datog. Pošto je neophodno razjasniti šta ta tvrdnja povlači, nju valja povezati sa drugim domenom pruženim sveprisutnošću arhitekture. Taj drugi domen omeđen je osnovnom posebnosti arhitekturnog. Ovo valja shvatiti kao tvrdnju da je arhitektura neizbežno spregnuta sa funkcijom ili sa programskim nalogima. Neotklonjivost te sprege služi razlikovanju arhitekture od konceptualne umetnosti ili skulpture.⁴

Sveprisutnost, ponavljanje i funkcija ograničavaju svaki pokušaj razjašnjavanja onoga što se dešava u *arhitekturi*. Pisanje o arhitekturi obavezuje na najpodrobnije preispitivanje kako dolazi do mogućih međuveza. Svaki od činilaca postavlja posebna, premda povezana, pitanja koja se tiču vremena. Sveprisutnost je sveprožimajuća prisutnost u sadašnjosti arhitekture. Ta sveprisutnost rađa pitanje kako tu *sadašnjost* valja razumeti. Ponavljanje je neprekidno opetovanje posebnih određenja. Funkcija, kao ono što podleže ponavljanju, nalaže da pitanje vremenitosti ponavljanja bude precizno postavljeno, a dodatno označava kako *lokus* tako i mogućnost posebnih vidova prekida. To objašnjava zašto postoji pitanje vremenitosti nekog prekida ponavljanja. Svaka od ovih formulacija vodi razmatranju pitanja vremena.

Premda je vreme uvek već na delu i u arhitekturi i kao arhitektura, snaga tih nepodudarnih pitanja u tome je što pokazuju da vreme nije zasebno. Prelaz sa prostog sklada forme i funkcije na unošenje tog „tek će biti“ koje dopušta drugost u ponavljanju, zapravo je otklanjanje mogućnosti čiste jedinstvenosti. Ukazivanje na to da je čista vremenska zasebnost nemoguća, ustupa prvobitnost odnosu, a sa njim i lokusu kritike. Ali, dejstvovati isključivo na tome stupnju – što bi se moglo smatrati pojednostavljenim funkcionalizmom – značilo bi svođenje arhitekture na razlikovanje odrednica funkcije. Time bi forma bila isključena. A osim toga, uzimanje forme u obzir nije dodavanje nekog dotle ispuštenog elementa. Forma nije dodatak na funkciju, niti je funkcija prisutna kao dodatak formi. Forma mora da bude uvedena tačno u toj tački. Pojednostavljeno, forma može da se definiše odnosima zapremine i površine koji određuju delovanje zgrade kao zgrade. To dovodi do postavke u kojoj – premda forma u odnosu na funkciju ne mora uvek biti unapred definisana funkcijom i funkcija formom – ne može biti govora o potpunom odsustvu odnosa. Forma ne može biti razdvojena od funkcije. (Stoga su priroda i posebnost te nerazdvojjivosti pitanje koje zaslužuje istraživanje.)

Prvi deo formulacije odnosa forma/funkcija otklanja nužnost da funkcija nalaže formu. Drugi deo upozorava da to što nužnost može biti otklonjena ne znači da se forma može razmatrati potpuno razdvojeno od funkcije. Forme funkcionišu. Otuda formu valja shvatiti kao odelotvoreno prisustvo osobene funkcije na datoj lokaciji.

⁴ Ovde treba istaći vrlo važan teorijski i praktični moment. Jedna od značajnih posledica držanja stroge razlike između arhitekture i konceptualne skulpturalne umetnosti jeste da se dopušta postavljanje pitanja njihovog odnosa. Štaviše, pitanje može da se postavi na takav način da rubovi definišu osobenost arhitekturnog. Granica bi ocrtała centar. Ako bi postojalo stapanje (conflation) ovih odvojenih domena, izvedeno na materijalnoj osnovi, tada bi simplicistička koncepcija sadržaja određivala delanje. Kritikalnost (criticality) bi nestala, jer gubitak namenske svojevrstnosti znači da ono zaista izgubljeno jeste određište kritikalnog zahvata.

Razmatranja funkcije – što pruža deo privremenog odgovora kod objašnjenja onog ... u *arhitekturi* – mogu se svrsishodno vezati uz moguće nametanje drugosti u arhitekturi. Drugost je mogućnost drugojačijeg unutar funkcije. Pošto se sve ovde uključeno zbiva u arhitekturi, drugost mora da bude promišljena u okolnostima vremena, te stoga ne nametanjem nečeg posvemašnje drukčijeg. Drugost je ta druga mogućnost vremenitosti koja razlaže jedinačno, čineći ga tek prividnom mogućnošću, čime iziskuje ono što bi se privremeno moglo shvatiti kao smeštanje jednog vida prekida: vreme koje remećenjem određenja tradicije pri tom nalaže drukčiju uspostavu, te stoga i neko drukčije boravljenje. Vreme i drugost su u međuvezi.

Drugost može da se razume jedino kao povezana sa uzajamnošću forme i funkcije. Ona (drugost) nije ni drukčija forma, ni drukčija funkcija, niti pak drukčije određenje već (za)date funkcije. Odgovaranju na pitanje drugosti u arhitekturi mora se prići raskidanjem homološke veze forme i funkcije. Upravo zato što je reč o raskidanju (disruption), a ne o razaranju (destruction) te veze, pristup stvarnoj drugosti u arhitekturi obavezuje na pokretanje pitanja nastajanja forme.

Pošto je naznačen jedan broj elemenata koji deluju u formulaciji *vreme u arhitekturi*, pošto se prizna da su mogućnost i prisustvo drugosti podložni razjašnjavaњу samo uz držanje te formulacije, postaje moguće latiti se pitanja forme, jednog od najzamršenijih u arhitekturi. Kako valja razumeti nastajanje forme u arhitekturi? Umesto da se, kako je već pomenuto, na to pitanje odgovori neposredno, za polaz bi se mogla uzeti dva momenta u filozofiji zaokupljena raspravljanjem upravo tog pitanja. Prvi je zapaženi odeljak Platonovog *Timaja* koji se bavi *kōrom*, a drugi Batajevo iznošenje onoga što je opisano kao *l'informe* u njegovom *Kritičkom rečniku*. Oba ova teksta bila su predmet detaljnih pretraga. Deridin komentar prvog imao je osobit uticaj na arhitekturu. Što se drugog tiče, izraz – *l'informe* – često preveden kao 'bezoblično' (formless), imao je presudnog uticaja u arhitekturi koliko i u umetničkoj kritici.⁵ Uz sve priznanje značaja tih dvaju izraza u odnosnim oblastima istraživanja, u ovom kontekstu naglasak je neposredno na arhitekturnom. Stoga valja preispitati pomenute tekstove i ukazati na doprinos u pogledu nastajanja forme ponuđen u *Timaju* i u Batajevom tekstu *L'informe*. Teorijsko je pitanje kakvima će se ti tekstovi pokazati u arhitekturi i kakvim će se arhitekturno prikazati u svom delovanju kao tekstova.

U pogledu postupka presudno je zadržavanje na pojedinostima tih tekstova. Premda to može iziskivati izvesno udaljavanje od onoga što bi se činilo neposrednim delokrugom arhitekture, zalaženje u pojedinosti je neizbežno. Praćenje toka filozofskih tekstova zahteva da se pokloni pažnja njihovoj plodotvornosti kao tekstova. Presudan je način na koji je tema forme – u pogledu nastajanja koliko i procenjivanja – već upisana u radnju tih tekstova. Njihovo predstavljanje tog predmeta, koje

⁵ U ovom slučaju, delo Rozalind Kraus i Iva Alen-Boa pokazuje se kao najvažnije. Premda su izraz i njegovi učinci u njihovim spisima razvijeni u različitim periodima, napisali su i zajedničko delo koje pruža jednu održiviju verziju. Savetujemo uvid u njihov *Formless*, MIT Press, Boston 1997. Za različitu, ali naposletku ubedljiviju upotrebu ovog izraza pogledati Georges Didi-Huberman, *La ressemblance informe*, Macula, Paris 1995.

bi moglo biti prebrzo odbačeno kao ne više od tematskog povoda, otkriva moguće međuveze filozofskog i arhitekturnog. Posle rada na jednom broju posebnih dokaza, moguće je ponuditi privremene zaključke o načinu na koji susret sa filozofskim napisima o formi može doprineti kod procenjivanja kako očuvati sa-prisustvo samog dela i onog „tek će biti“ kao mogućnosti u arhitektonskoj praksi.

KŌRA

Platonov dijalog *Timaj* izazvao je jedno potkrepljeno tumačenje, pretežno zaukupljeno pitanjima poteklim od problema pripadajućih prostoru i lokaciji.⁶ Smatra se da je u Deridinom bavljenju dijalogom značajan udeo arhitekturnog. Deridin tekst *Khora* očito je temeljito zalaženje u dijalog, ali i analiza mesta svega što se takvim zalaženjem ispostavlja. Okvir Deridine diskusije *kōre* – termina obično prevedenog kao mesto, a u dijalogu opisanog kao 'svagda postojeće mesto' (52b) – nalaže da se pokloni pažnja izvoru, odnosno *Timaju*. Mora se krenuti od Platonovoga teksta.

Dugi Timajev govor, u kojem se javlja diskusija *kōre*, može se opisati kao pokušaj da se prikaže i obrazloži nastanak sveta. Položaj tog iskaza, njegov uticaj prikazan u tekstu, pokazuje se problematičnim, jer i pored pokušaja naučnog objašnjenja, on naprosto ne može biti pošteđen prigovora da predstavlja i teološki prikaz. Timaj, da se poslužimo njegovim rečima, 'priziva bogove i boginje' (27c). Ovome se, međutim, može prebaciti kako obrazloženje koje on nastoji da pruži, umesto da poprimi oblik neproblematične istorije porekla sveta, unosi smutnju združivanjem nauke i bogova. Iskaz biva primoran da u delovanje mita, uprkos njegovom slaganju s oblikom linearne istorije – kretanjem od jedne tačke u vremenu, to jest porekla, do druge – na kraju uvrsti prisustvo postojane složenosti. Pored toga što nastoji da opovrgne njegovu formulaciju linearne istorije i time ospori neposrednu vrednost koja se mitu može dodeliti, prisustvo te složenosti ometa razumevanje načina na koji i prostor i mesto bivaju uspostavljeni. Filozofski problem je dvojak. Mora, u prvom redu, da se obrazloži priroda veze između mesta (ili forme) koje se uspostavlja i onoga što, premda osnovno pri njegovom obrazovanju, nije u stanju da samo iznese formu (ili posedne mesto) koju je uspostavilo. Drugi problem je da li u platonizmu postoje izvori koji bi udovoljili tom zahtevu, poteklom iz delovanja samih dijaloga.

Problem prostora već je prisutan u svakom pokušaju definisanja lokacije. On je prirodan takvim pokušajima, jer je svaki pokušaj izložen mogućnosti obaveznog obrazlaganja mesta samog pitanja – mesta pitanja o mestu – pa dakle i položaja koji ono, kao pitanje, sebi obezbeđuje. Istoga časa kad postane opravdano pitati koje to

⁶ Dve najvažnije filozofske studije o *Timaju* jesu knjiga Lika Brisona (Luc Brisson, *Le meme et l'autre dans la structure ontologique du Timée de Platon*. Editions Klincksieck. Paris. 1874) – Brison prevodi izraz *kōra* kao 'milieu spatial' – i ona Džona Salisa (John Sallis, *Chorology*, Indiana University Press, Bloomington 1999). Derida i Ajenman takođe su bili uključeni u zajednički projekt vezan uz tekst, videti njihovo delo *Choralworks*, Monacelli Press, New York, 1998. Ove predstavljene deo rasprave može se čitati kao odgovor na elemente tog projekta.

mesto tvori sva mesta, otvara se mogućnost postojanja nekog mesta koje je izvan tog posebnog lokusa upitanosti. Značaj toga problema ne može se zapostaviti. On zadire u srž svakog pokušaja da se odrede temelji, vremenska povezanost između temelja i onoga što im posleduje i formalne povezanosti utemeljitelja i utemeljenog. (Ovde *formalno* ima niz značenja, uključiv i najjednostavnije, naime obim u kojem ono što je utemeljeno nosi svojstvo ili čak obeležje svoga utemeljitelja.) U opsegu te formulacije javlja se problem temelja kako zakona tako i etosa. Logika *kōre* zahteva da njihov temelj nužno ne bude nalik ni zakonu ni etičkom.⁷ Tako se nužno odsustvo zakona – možda čisto nasilje – javlja kao preduslov zakona. Premda odlučivanje o održivosti tog argumenta nije predmet, težina filozofskog problema je neporeciva. On kao problem mora biti objašnjen putem vlastitih uslova mogućnosti. Pitanje je u kojem se obimu *kōra*, koja od toga nužno odstupa – za Platona 'treća vrsta' – ispoljava u arhitekturi.

Pre nego što Timaj otpočne svoj govor, Kritija opisuje njegovo izlaganje kao 'od postanja kosmosa do okončanja nastankom ljudske vrste' (27a). Deo procene koju valja dati zauzima dvostruko predstavljanje onoga što je bitno u svakom pokušaju razmišljanja kroz prostorna određenja. Valja opet biti precizan. Stanovište u pitanju tiče se, na ovome stupnju, prostora, a ne onoga što se dešava u arhitekturi.

Prvi značajan element jeste Timajevo predstavljanje nastanka prostora i mesta. Drugi je daleko zahtevniji, jer se tiče načina na koji taj prostor i to mesto treba da budu shvaćeni. Drugim rečima, u prvi plan izbija pitanje razjašnjavanja samih okolnosti u kojima uticaj prostora i mesta treba da bude shvaćen. U toj posebnoj prilici Deridina početna upitanost počinje da se koleba. Pošto je ustanovio jedan broj različitih konceptualnih suprotnosti – Deridin ponuđeni primer jeste razlikovanje između *logosa* i *mythosa* – koji se situiraju u vezi sa *kōrom*, ali nisu ispoljenje *kōre* same, Derida postavlja pitanje koje preustrojava logiku *kōre*:

kako zamisliti nužnost onoga što, izazivajući (*donnant lieu*) (bukvalno: dajući mesta, p. p.) te suprotnosti, kao i mnoge druge, ponekad izgleda kao da se ne povinuje zakonu koji uspostavlja. Šta sa tim mestom? (*Quoi de ce lieu?*)

(90)

Čak i kad se zalaženje u njega ostavi po strani, ovaj odlomak najavljuje problem situiranja, možda plasiranja, onoga što upravlja zakonom situiranja i plasiranja.

⁷ Ono što se ovde pojavljuje može da se definiše kao logika *kōre*. Ova logika tvrdi sledeće: što god da je razvijeno ili upotrebljeno za uspostavljanje datog *x*, to nešto ne može da ima, niti da preuzme bilo koje od određujućih svojstava *x*. U pogledu zakona, tvrdnja treba da bude da sam izvor zakona – gde je izvor shvaćen kao ono što uspostavlja zakonov zakon kao svojstva – ne može da ima ta svojstva, niti čak oblik zakona. Premda formulacije poput ovih izbegavaju kružnu tautologiju u kojoj uzrok mora da ima jednaku valjanost kao posledicu, broj različitih filozofskih problema koje ona postavlja nije ništa manji. U ovom kontekstu to nije slučaj. Važna osobenost je u činjenici da Derida i drugi tu logiku koriste u bavljenju tekstem. Premda funkcioniše kao važno filozofsko sredstvo, nije posve jasna njena korisnost za arhitekturu.

Umesto pitanjem kako izvesti zaključak o postojanju takvog mesta, valjalo bi se pozabaviti problemom onoga što bi se o njemu moglo reći. Kako bi se to imalo reći? Kao što Derida primećuje: „Šta sa tim mestom?“ To ne samo da je mesto koje stavlja na mesto konceptualne suprotnosti putem kojih se filozofija odigrava, postavljanjem sebe na mesto vlastite istorije, nego istovremeno sa obezbeđivanjem podloge za njih unosi i raskid u neometano dejstvovanje onoga što je bilo smešteno, zasnovano itd. Dvojako dešavanje postaje znakom postojane složenosti upravo time što se poziva na utemeljivački čin koji utemeljenjem, nužno, ukazuje na filozofski problem načina promišljanja takve podloge. Premda se zaoštrenost filozofskog problema ne može poreći, valja postaviti pitanje u kojoj meri ono što se otrpve može prepoznati kao problem u ravni filozofskog ima jasnog arhitekturnog suodnosnika.

Pre povratka arhitekturnom – onome što se zbiva u arhitekturi – bitno je iznova ponoviti uticaj opštijeg filozofskog stanovišta. Pojava složenosti ne potiče od rešenosti da se delovanje prostora učini složenim. Tako se dešava upravo zbog toga što ono što izaziva dejstvjuće okolnosti za zbivanje filozofskog, ukoliko je prisutno u onome što priređuje, ne može – ili nije moglo – biti podvrgnuto odredbenim načelima koja uspostavlja. (To je logika *kōre*.) Unutar odredbenog polja postoji element – u dijalogu prepoznat kao plodotvorni element – koji ostaje izvan uticaja odredbi. Umesto da se regulaciji protivstavi deregulacija, ova druga se javlja kao plodotvorni potencijal, ali ne unutar prve, nego uvek izvan nje. Premda je takvo stanovište u filozofiji odbranljivo, pitanje prirode te mogućnosti u arhitekturnom mora da ostane otvoreno. Onim na šta upućuje, to pitanje najavljuje kako razliku tako i moguću ukrсну tačku filozofije i arhitekture. Ako suprotnosti koje definišu filozofiju potiču iz izvora koji ne može da bude obuhvaćen onim što se smatra da je sam zasnovao, filozofija – ili bar izvesna koncepcija filozofskog – ostaje uvek u obavezi prema tom drugom. Promišljanje neotklonjivosti toga drugog može postati podsticaj nekoj drugoj filozofskoj mogućnosti i prema tome nametanju drugosti samoj filozofiji. To nije Deridino stanovište, premda takav zaključak delom sledi iz njegove formulacije onoga što je ovde bilo opisano kao logika *kōre*. U arhitekturi se, međutim, rečena poteškoća tiče pripajanja i time dodeljivanja prostora onome što ne može biti na mestu i, shodno tome, smešteno. Umesto da ovo drugo bude izvor arhitekturne drugosti, upravo zato što osujećuje svaku potrebu vraćanja na mesto obeleženo onim što se zbiva u *arhitekturi*, nejasno je koliko je očito da je *kōra* pre arhitekturni nego filozofski izraz. Dalje razvijanje toga gledišta znači držati se pojedinosti dijaloga.

Možda se središnje platonovsko razlikovanje koje usmerava diskusiju *kōre* dešava u jednoj od ranih faza dijaloga. U 28a Timaj izriče ovu zamršenu formulaciju:

Šta je uvek postojeće i nema nastanka? A šta uvek nastaje i nikad nije postojeće? Jedno od njih je saznatljivo mišlju uz pomoć rasuđivanja, jer je uvek jednobrazno postojeće; dok je drugo predmet stava potpomognutog nerazudnim osećajem, jer nastaje i nestaje i nikad nije stvarno postojeće.

Na svaki način, to je ustaljeno platonovsko razlikovanje između spoljašnjosti formi (ili ideja) sa jedne, i prolazne prirode čiste posebnosti sa druge strane. Većite

forme moraju, nužno, da uključe različitu temporalnost i ontologiju od temporalnosti i ontologije svojstvenih samoj posebnosti. Večito, da se poslužimo formulacijom iz *Kratila*, mora biti 'uvek dosledno isto' (231a), dok je, sa druge strane, posebnost neprestano podložna kretanju i procesu nastajanja. Postoji, štaviše, način opažanja svojstven svakom od razlikovanih elemenata. Večito postojeće biva shvaćeno 'mišlju' (ili razumom), dok se ono podložno nastajanju daje dokonati 'uz pomoć nekog nerasudnog osećaja'. Uvođenje *kōre* vezano je uz to razlikovanje. (Pri svakom produbljenom filozofskom bavljenju *kōrom* valjalo bi podrobno ispitati međuvezu izraza i onoga što je dalo povoda za njeno uvođenje.) Za njeno uvođenje je, konačno, presudno da je njena nužnost kao mesta maltene izvedena. *Kōra* mora tu da bude. To objašnjava zašto je njena nužnost – pa tako i njeno mesto – uspostavljena pre nego što je bila imenovana. Što god da *kōra* jeste, to nešto se javlja pre upotrebe imena *kōra*. *Kōra*, reč *kōra*, imenuje taj tok i proces.

Da bi se razumelo zašto je tako, bitno je pratiti pomaljanje *kōre*, iz razloga što njeno prisustvo nije početno samoispoljeno. Ukoliko postoji razlikovanje, bez obzira na to koliko se ono u toj fazi činilo prihvatljivim ili ne, između večitog i prolaznoga, između razuma i uverenja, na osnovu čega postoji pouzdanije razlikovanje između bivanja i postajanja, zašto bi bilo nužno prepoznati išta drugo osim same suprotnosti? To se pitanje ne može izbeći. Ono vodi nužnosti *kōre*, jer su njeno prisustvo kao pitanja, a time i njena održivost kao pitanja, ovde povezani sa obavezom da ona bude uporište suprotnostima koje, samo, nije deo tih utemeljujućih suprotnosti. Pošto je neizbežnost *kōre* nezaobilazna, tu neizbežnost valja tumačiti preko nužnog prisustva *kōre*. Ta nužnost ima dva osnovna elementa. Prvi je da postoji plodotvorna dimenzija *kōre*. Drugi je da *kōra* nije postavljena unutar onoga što ona postavlja. (Da ponovimo, to dvostruko zbivanje jeste logika *kōre*.) Stoga preispitivanje mesta *kōre* znači prihvatanje mogućnosti nekog različitog mesta, mesta 'izvan' onoga što ona zasniva. Problematično pitanje je, razume se, to utemeljivačko stanje 'spoljašnjeg'.

Timaj je u samom početku dijaloga postavio razliku između 'uzor-forme' kosmosa i 'uzorove kopije'. Važan element 'uzor-forme' jeste njena činjenična večitost. Uzor koji je arhitekt sledio pri sazdanju sveta nužno je bio večit. Zbog toga Platon u istom odeljku (29b) tvrdi da je „...on (kosmos) sazdan po obrascu onoga što je pomoću uma dokučivo i samo-istovetno“.

Pošto je izneo tu tvrdnju, Timaj nastavlja najavom da će objašnjenje obrazovanja kosmosa, budući izmešteno iz samog kosmosa i ispostavljeno od ljudi, uvek težiti da bude manje od 'samodoslednog'. Bitno je uočiti vezu između kosmosa koji je 'samo-istovetan' i nemogućnosti da objašnjenje kosmosa bude 'samodosledno'. Premda značajno različiti, ti iskazi označavaju postojanje samo-određujuće internalnosti koja kosmosu omogućuje delovanje, te stoga i istinski odraz toga delovanja valja da bude dat objašnjenjem koje bi u svim namerama i namenama bilo po prirodi slično. Timaj dovodi u pitanje tu mogućnost. Pre vraćanja tome momentu sumnje, važno je da pratimo neke od Platonovih narednih koraka. Pošto je držao da je svet kopija samo-istovetnog i time vezan uz neku vrstu večitog, valjalo je uvesti kretanje. Problem se tiče odnosa između večitog i stvaranja. Platon se tim problemom bavi na nekoliko mesta tokom dijaloga. Jedno od najprivlačnijih javlja se pri njegovom predstavljanju porekla vremena.